

Міф про “нову історичну спільність”

Наступним кроком (після тез ЦК КПРС до 300-річчя “возз’єднання” України з Росією) на шляху теоретичного обґрунтування поступового зближення, а згодом і злиття націй СРСР в одну став XXII з’їзд КПРС (1961 р.), який прийняв нову програму партії. Серед найбільш активно пропагованих в програмі перспектив розвитку комуністичного суспільства була і теза про поступове й неухильне стирання в СРСР національних відмінностей, особливо мовних. Правда, в програмі зазначалося, що цей процес буде довготривалим і завершиться він на наступному етапі розвитку національних відносин в СРСР, який характеризуватиметься подальшим “зближенням націй і досягненням їх повної єдності”.

Ідея “злиття націй” була центральною в комуністичній доктрині побудови інтернаціональної радянської держави в усі її історичні періоди. Вона базувалася на відомому положенні “Маніфесту Комуністичної партії”: “Національна відособленість і протилежності народів все більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, з свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя”⁸³. Вважалося, що з переходом до соціалізму процеси ці прискоряться, нації поступово відіміруть, національні риси народів внаслідок знищення їхньої основи — приватної власності — неминуче будуть змішуватися і зникнуть⁸⁴. Тому навіть вимушений “розквіт націй” в СРСР у 1920-ті рр. був жорстко контрольований і регламентований більшовицьким режимом. У своїй основі він спрямовувався до відомої стратегічної мети, озвученої Й. Сталіним у 1930 р. на XVI з’їзді ВКП(б): “Треба дати національним культурам розвинути і розгорнутися..., щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою”⁸⁵.

Прискорювачем партійного курсу на зміцнення інтернаціональної єдності народів, зближення і злиття націй стала політика русифікації, розгорнута в широких масштабах з кінця 30-х рр., коли були прийняті партійні постанови про ліквідацію

будь-яких форм культурного життя національних меншин та про обов'язкове вивчення російської мови в національних школах. Пролетарський інтернаціоналізм набув яскраво вираженого російського відтінку.

Досить активно ішов процес русифікації в повоєнний період. Зміни в суспільстві в період правління М. Хрущова не носили глибинного характеру і не могли вплинути на його природу. Домінуючою тенденцією, хоча й прикрашеною атрибутами лібералізму, залишалось посилення концентрації всієї влади в Москві, зміцнення централізму, асиміляції й русифікації народів СРСР, оскільки головною етнічною базою радянської імперії були визначені росіяни, російський народ.

Послідовно проводилася лінія партії на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій в суспільстві. Центральний орган КПРС — журнал “Коммунист” пропагував ідею про те, що “...на вищих стадіях комуністического общества неизбежно исчезновение национальных различий и слияние наций. Будущее слияние наций предполагает образование единого языка для всех народов”⁸⁶. Єдиною мовою мала стати, звичайно, російська. Тож для чого було думати та піклуватися про національні мови?

Виступаючи на вчительському з'їзді в Києві у жовтні 1958 р., завідуючий відділом освіти і науки ЦК КПРС М. Кузін наголошував, що вивчення української мови в школах з російською мовою викладання має бути лише на добровільній основі, і що низькі оцінки в такому випадку з цього предмета не повинні бути перешкодою для переведення такого учня до наступного класу чи вступу до вузу... З'їзд виявив певний опір пропаганді таких поглядів. Навіть деякі високі посадовці змушені були заявити, що українська мова повинна залишитися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах.

У грудні 1958 р. в газеті “Правда” з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського “В ім'я людини”, в якій автори виступили проти фактично факультативного викладання рідної мови в школах України. Їхню ініціативу згодом активно підтримали збори київських письменників. Однак цей спротив не міг протистояти масованому тискові Центру.

Реалізація “Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” вела до прискореного збільшення російськомовних шкіл в республіці. У 1958/59 навчальному році в УРСР було 25,4 тис. шкіл з українською мовою навчання з 3,5 млн учнів, російськомовних шкіл було 4049, але в них навчалося 1,5 млн учнів, хоча питома вага російського населення в Україні була значно нижчою. У порівнянні з 1955/56 навчальним роком кількість учнів у школах з російською мовою навчання збільшилася на 182 тис., а з українською — зменшилася на 2,5 тис.

Російськомовними були головним чином школи міські. У великих промислових центрах, передусім на сході та півдні України, вони переважали абсолютною кількістю і числом дітей, які в них навчалися. Скажімо, в м. Сталіно 98 % учнів навчалися в школах з російською мовою викладання, в Харкові — 87 %, в Одесі — 87 %, Горлівці — 91,3 %. У Кримській області було лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало ледь більше 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959/60 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. У перший же рік дії шкільного закону кількість російськомовних шкіл в республіці зросла на 143 одиниці.

Новий шкільний закон СРСР, в тому числі його українська копія, продемонстрував зневажливе ставлення влади до мов народів СРСР, став засобом подальшої русифікації і національного знеособлення неросійських народів. «...Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не належать до найбільших державних таємниць, — писав згодом І. Дзюба у праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. — Але і ті школи, які називаються українськими, по суті, ними не є. Досить побувати в будь-якій “українській” школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському “соромляться” говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це — “показуха” і непотрібна театральність для цифри і “для іноземців”.

Але найгірше те, що “українські” школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної приналежності та пов’язаних з цим обов’язків, не забезпечують наймінімальнішого знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує той самий дух вищості і “предпочительности” російської культури та другорядності української як “доважка” до російської. Тож і не доводиться дивуватися з того, що випускники шкіл України переважно — цілковиті невігласи щодо української культури”⁸⁷.

Русифікації служила не лише освіта, а й засоби масової інформації, видавнича справа. В Україні неухильно зростала кількість російськомовних видань. Так, у 1959 р. в УРСР було опубліковано 4048 назв книг і брошур українською мовою, в 1960 р. — 3844, а в 1961 р. — 4041. Російськомовні видання становили відповідно 2628, 3893, 4416 назв. Такі диспропорції у видавничій справі вели до сумних наслідків — уже в 1963 р. в СРСР лише 4,3 % назв книг були україномовними (при 17 % українського населення в Союзі).

Пом’якшивши режим, влада нарощувала зусилля щодо нівелювання національного життя народів СРСР. Новий поштовх цим процесам, як підкреслювалося, дав XXII з’їзд КПРС, який визначив програму своєї діяльності — формування “нової історичної спільності — радянського народу”. Положення про радянський народ як нову історичну спільність присутнє в тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна (1970 р.), в доповіді Л. Брежнєва на XXIV з’їзді КПРС (1971 р.) та інших партійних документах. Мова йшла фактично про формування нової політичної нації, не позбавленої, однак, окремих етнічних рис кожної національності.

Одним із головних ідеологів політики злиття мов і народів СРСР був провідний діяч Комуністичної партії, багаторічний секретар і член політбюро ЦК КПРС М. Суслов. Його філософію “єдиного радянського народу” навіть П. Шелест, керівник комуністів України, назвав через деякий час у своїх спогадах філософією “винищення окремих націй”. За визначенням П. Шелеста, це “добре продумана й замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР, вона закликає лише до єднання на основі єдиної культури, до сповідування партійних постулатів, до визнання зверхності “старшого брата”. А своє, рідне, прадавнє, що склалося історично, впродовж тисячоліть, топчється й шельмується, зневажається й руйнується”⁸⁸. Як “несусвітній шовініст”, М. Суслов, за словами П. Шелеста, “зверхньо ставився геть до всіх націй і народностей, а Україну просто ненавидів лютою ненавистю. Йому здавалося, що саме це — гніздів’я націоналізму...”⁸⁹.

Серцевиною концепції “радянського народу як нової історичної спільності” стосовно України була ідеологія “возз’єднання”. Саме в ній були закорінені основні елементи опорної конструкції теоретичного винаходу партії. Особливо яскраве вираження дана концепція знайшла під час святкування 325-річчя “возз’єднання України з Росією” в 1979 р. Саме в цей час тенденції в трактуванні історії України прийняли ще більш крайню форму, ніж це було в 50—60-ті рр. Зокрема, коріння “нової історичної спільноти”, згідно з новою інтерпретацією, мало сягати ще часів Київської Русі, де на базі спільної території та спільної (“давньоруської”) мови нібито утворилася “єдина давньоруська народність” і з неї започаткувалися “старша” (як за віком, так і за статусом) російська та “молодші” — білоруська й українська нації. Навіть після розпаду Київської Русі усі три народи продовжували себе усвідомлювати як єдиний руський народ. Тому “возз’єднання” України з Росією в 1654 р., за новою концепцією, було обумовлено всім попереднім природним та історичним розвитком. Як гірко іронізували українські історики, згідно з радянською історіографією,

Україна й українці появилися на земній поверхні лише для того, щоб “возз’єднатися” з Росією і росіянами⁹⁰.

Поповнивши теоретичний арсенал партії, положення про радянський народ стало активно впроваджуватись у суспільно-політичну практику і в свідомість населення.

Основою радянського народу як нової нації мала стати багатошарова національна свідомість, яку графічно можна було б зобразити у вигляді піраміди. На її вершині — власне російський елемент, нижче — слов’янський (“триєдиний російський народ”), ще нижче — усі інші національності, які населяли Радянський Союз. Під цю схему підганялися міжнаціональні стосунки, проводилась відповідна національна політика. “Нова радянська людина”, на думку російського дослідника тоталітаризму К.Гаджієва, не могла мати національної основи, національного коріння, вона — представник безнаціональної спільноти⁹¹.

Комуністичною пропагандою наполегливо насаджувалась думка про етнічну єдність росіян, українців і білорусів. Необхідність масштабної пропагандистської кампанії в цьому напрямку зумовлювалась тим, що питома вага росіян у складі населення СРСР зменшувалася, в той час, як мусульманське населення в союзних республіках і деяких автономіях Російської Федерації швидко зростало. (За переписом 1979 р. питома вага росіян скоротилася до 52,4 %, перепис 1989 р. засвідчив, що росіяни становили вже 50,8 %.) Таким чином, домінування неросійського населення в русоцентричному Союзі РСР ставало справою недалекого майбутнього. Це лякало партійно-державну олігархію і вихід їй бачився в прискореній асиміляції українців і білорусів. Саме тому спрямовуваний Комуністичною партією тиск на “молодших братів” набрав у 70—80-ті рр. особливо потворних форм і розмірів.

Стирання національних відмінностей, особливо мовних, було визнано Комуністичною партією тривалим процесом. Тому магістральним напрямком її діяльності в 1970—80-ті рр. залишалася “інтернаціоналізація”, а насправді — зросійщення, денаціоналізація самотутніх культур народів тодішнього СРСР. З кожним новим етапом історичного розвитку процес такої “інтернаціоналізації” посилювався, охоплюючи все нові й нові сфери й галузі, проникаючи глибше і глибше в усі пори національно-культурного життя. Ідеологічним прикриттям цих процесів було жонглювання термінами “розквіт”, “зближення”, “злиття”, “радянський народ”. Політичне ж завдання полягало у зміцненні тоталітарної держави, формуванні в людей однакових поглядів і спільної мети.

Радянське керівництво продовжувало політику “перемішування племен і народів”. Росіянами активно “освоювалися” національні райони СРСР і союзні республіки. Заохочувалося переселення росіян в Україну, а українців — за межі УРСР. Якщо в 1923 р. в республіці про-

живало 3 млн росіян, то в 1959 р. — 7 млн, а в 1970 — близько 10 млн. У 1926 р. статистичне співвідношення українців та росіян в УРСР (без Західної України) становило приблизно 9:1. В 1989 р. ця пропорція (тепер уже з урахуванням західних українців) зменшилася до 3,3:1⁹². Найбільший відсоток росіян — у Донецькому промисловому районі та на Півдні України. Переважання їх у містах свідчить про те, що прибували і заселяли вони переважно вже освоєні українцями чи іншими народами землі. Користуючись віковою підтримкою етнічної Батьківщини, росіяни справляли значно більший вплив на суспільно-культурні процеси, ніж їхня частка в складі України.

Українська мова посилено витіснялася із сфери офіційного вжитку. Приклад у цьому подав перший секретар ЦК КП України В. Щербинський, виголосивши звітну доповідь на XXV з'їзді Компартії України в 1976 р. російською мовою. Надалі на партійних зібраннях, на сесіях Рад, всіляких активах, зборах, зльотах, семінарах і симпозиумах домінуючою стала російська мова. Вимога писати дисертації лише російською мовою (1973 р.), навіть з проблем української мови і літератури, рекомендація нею ж популяризувати наукові досягнення “вимивали” мову із сфери науки. Навіть мовознавство як наука перетворювалося на своєрідну танатологію, покликану займатися передусім впливами російської мови на національні та у відповідний час засвідчити природність розчинення їх у “новій історичній спільності — радянському народові”.

Російська мова насаджувалася в Україні адміністративним шляхом і одночасно заохочувалося її вивчення. Поряд з тиском держава прагнула формувати і позитивну мотивацію. Оволодіння домінуючою в Союзі мовою будь-де давало якісно інші можливості соціальної мобільності, в тому числі заробітків і кар'єри. Мотиви освоєння російської мови могли бути різними, однак в кінцевому підсумку наслідки цього були не на користь обом мовам і культурам. Руйнувалася національна ідентичність, а нерідко й змінювалася. Українська республіканська адміністрація повністю була готова прийняти асиміляцію, сприяла їй, як і значна частина вже денаціоналізованої інтелігенції. Поріг опору асиміляції в українському суспільстві неухильно знижувався. В різних соціальних групах він також різнився — найбільший спротив уподібненню чинився традиційно українським селом та національно свідомою інтелігенцією.

Найбільш впливовими агентами русифікації виступали Комуністична партія, комсомол, школа, профспілки, піонерська організація, армія, православна церква, громадські організації. Особливої різниці між державними агентами і громадськими не було, оскільки і ті, й другі перебували під тотальним контролем Комуністичної партії. Відповідно тактика і стратегія русифікаційних зусиль різних агентів були єдиними, уніфікованими.

Русифікаційні процеси в Україні, як і в Білорусії, були особливо масштабними й глибокими, адже і українці, і білоруси розглядалися, як підкреслювалося, в межах російської етнічної нації, яку треба було консолідувати, ліквідувавши сліди “чужих” впливів. У єдиному потоці русифікаторської політики звичайно виявлялись і її регіональні особливості. Процес русифікації на Заході, Сході і Півдні України не був однозначним він відрізнявся і за змістом, і за динамікою. Якщо на Сході і Півдні України у повоєнний період швидких обертів набирали власне асиміляційні процеси, то на Заході важливим чинником русифікації залишалися деполонізація та “українізація” на радянський кшталт. У 1944—1946 рр. з території України в Польщу насильницькими методами було переселено близько 1 млн поляків, а з Польщі в Україну — майже півмільйона українців. На початку 50-х рр. був фактично придушений український збройний рух опору, очолюваний Українською повстанською армією. В роки виснажливої війни УПА втратила 250 тис. бійців. З охоплених опором західних областей СРСР каральні органи до 1953 р. депортували 3 млн осіб. Радянізація західноукраїнських земель проводилася в такий спосіб і в таких формах, які в подальшому (у 70—80-ті рр.) забезпечили наростання русифікаційних впливів, їх уніфікацію в межах всієї України.

У 1975 і 1979 рр. в Ташкенті відбулися дві всесоюзні науково-практичні конференції щодо дальшого поширення російської мови в національних республіках, покращення її викладання в національних школах. На одній з конференцій рекомендувалося, розпочинаючи з 1979 р., “завести всюди вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей з п’яти років життя”. Заохочувався перехід на російську мову викладання в старших класах. Передбачалося розширення випуску навчальної літератури російською мовою, підготовки фахівців з російської мови, інтенсивне переведення на російську мову вузів, технікумів і профтехучилищ. Це була конкретна реакція міністерських чиновників та номенклатурних педагогів і вчених на “Брежнєвський циркуляр” — постанову ЦК КПРС “О дальнейшем совершенствовании изучения и преподавания русского языка в союзных республиках” від 31 червня 1978 р.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 26 травня 1983 р. прийняли нову постанову “О дополнительных мерах по изучению русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик”. Відповідну постанову прийняли ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР 10 червня 1983 р. Міністерство освіти УРСР затвердило “Додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки”. Передбачалося, починаючи з 1984 р., при навчанні російської мови й літератури ділити в школах і педучилищах з неросійською мовою навчання кла-

си й групи, більші ніж 24 учні, на дві підгрупи. Розширювалася мережа шкіл з російською мовою навчання та з поглибленим вивченням російської мови. Запроваджувалося навчання російської мови в дошкільних закладах. Передбачалося розширити підготовку вчителів російської мови й літератури, викладачів і науковців, збільшення видань навчальної, методичної та художньої літератури російською мовою. Відновлювалася по суті дореволюційна доплата “за обрусення края”: зарплата вчителям, які проводили заняття з російської мови і літератури, встановлювалася на 15 % вищою, ніж іншим учителям. «В бюджеті на утримання установ освіти, — повідомляв ЦК КПРС у секретній інформації ЦК Компартії України, — починаючи з 1984 р., щорічно передбачаються асигнування в сумі 2,5 млн крб на підвищення ставок заробітної плати учителям початкових класів, які проводять заняття з російської мови, учителям російської мови і літератури 4—10 класів. Збільшений стипендіальний фонд на 357 тис. крб для виплати підвищеної стипендії студентам, які навчаються на спеціальності “Російська мова і література”»⁹³.

Офіційна мовна політика, спрямована на приниження соціальної ролі національної мови корінного і найчисельнішого населення республіки — українців, призвела до різкого звуження сфери її вживання. На кінець 80-х рр. склалося так, що в канадському місті Едмонтоні було більше українських шкіл, ніж у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську і Харкові разом узятих. Для 700 тис. українців Криму не було жодної української школи. Поодинокими були (та ще й сьогодні залишаються такими) українські школи або українські класи в промислових містах Донбасу та Придніпров’я. Загалом в Україні лише 3,5 % дітей, які пішли в 1990 р. в перший клас, до цього виховувалися в дитячих садках з українською мовою і 14,5 % — в садках, де вживалися і українська, і російська мови. На цей час 95-відсотковою російською мовою проводилися заняття у вузах, технікумах і профтехучилищах. Із 45 профтехучилищ Києва не було жодного, яке працювало б в українському мовному режимі. На 75 % російськомовними були дитячі садки.

За таких обставин, зрозуміло, українське населення поступово втрачало свою рідну мову, перетворюючись на “радянських людей”. Так, між 1959 і 1979 роками чисельність українців, що вважали українську мову рідною, впала з 93,4 до 89,1 %. Кількість українців, які вважали російську мову рідною, зросла за 20 років удвічі і становила в 1979 р. майже 4 млн осіб. За переписом 1989 р., серед населення України було 72,6 % українців, а, за даними соціологічних досліджень, українською мовою вільно володіли лише 67 %.

У передмові до книги “Лихо з розуму” В. Чорновола, виданій у Парижі в 1967 р., автор зазначив, що у зв’язку з відновленням політи-

ки зросійщення України серед народу з’являються “підписані чи анонімні статті, де йдеться про русифікацію державних установ, шкіл, вузів, культурних закладів, про економічну недорозвиненість більшості областей України, про вимушену еміграцію українців до Сибіру, про штучно створювану зміну етнічного складу населення УРСР”.

Русифікація проводилася одночасно й через інші сфери й галузі культури: видання друкованої продукції, засоби масової інформації, систему охорони пам’яток, кінематограф, концертно-театральну діяльність та ін. Якщо в 1960 р. книжки українською мовою складали, як уже зазначалося, 49 % від усіх, опублікованих у республіці, то в кінці 80-х рр. — лише 20 %. Кількість назв на мільйон населення становила лише 54, в той час, як у Болгарії — 581, Угорщині — 885. Між 1969 і 1980 рр. частка журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 до 16 %.

Ще гіршою була ситуація із створенням фільмів українською мовою. За даними газети “Культура і життя”, діючий фільмофонд України на 1980 р. налічував 2967 фільмів. Із них тільки 235 — українською мовою, переважно старі. У 1989 р. в кінозалах республіки було показано 280 нових фільмів і тільки один демонструвався українською мовою. Щороку Грузія, Вірменія, республіки Середньої Азії дублювали по 50—60 фільмів, Україна — лише 15.

Русифікація і дискримінація посилювалися і в бібліотечній справі, музейному й театральному будівництві. Швидкими темпами знижувалася частка українських книжок у бібліотеках. Кількість музеїв в Україні зменшилася з 174 у 1940 р. до 147 у 1972 р., театрів — відповідно із 140 до 72. Таким самим було становище з радіомовленням і телебаченням. Російськомовне телебачення захоплювало все нові й нові рубежі у найвіддаленіших населених пунктах республіки.

Дещо кращою була ситуація з українською мовою в західних областях України. Відсоток загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання тут був значно вищим, ніж у центральних, південних чи східних областях. До 1971 р. 25 % лекційних курсів у вузах Західної України читались українською мовою. Однак уже через три роки цей показник упав до 15 %. Так послідовно і цілеспрямовано радянська влада виховувала в українців національний нігілізм і комплекс неповноцінності.

У таких самих або ще в гірших умовах перебували мови національних меншин України. Частка видань мовами національних меншин республіки на кінець 80-х рр. становила лише 0,3 %, хоча мовами зарубіжних країн друкувалося 3 % всіх видань. З майже півмільйона осіб єврейського населення України 82 % рідною мовою називали російську.

Російський дослідник К. Плешаков, доктор політичних наук, в статті “Сквозь заросли мифов”, поміщеній в російському журналі

“Pro et Contra” в 1997 р., писав, що “русифікація була безсумнівним і очевидним благом для “тюрми народів”. З російською мовою в Баку прийшли факси, а в Київ — Ясперс і Сартр”⁹⁴. Доволі наївне й безпомічне твердження. А якби Баку дістався у свій час Англії, а не Росії, то факси, очевидно, могли з’явитися там набагато раніше. І Київ, якби мав “відчинені двері” в Європу, як-то було до Переяславської угоди, і не знаходився за “залізною завісою”, отримав би Ясперса і Сартра теж раніше, до того ж без московського транзиту. Хіба обов’язково везти їх у Київ через Москву? Чи шановному вченому невідомо було, що в СРСР не тільки умисно не впускали в українську мову Гегеля, Ньютона, Ейнштейна, Ф. де Сосюра та іншу наукову класику, а й ретельно стежили за тим, аби український переклад світового поета, драматурга чи прозаїка не відбувся раніше російського? Навіть твори українських письменників видавалися для українців в Україні нерідко в російських перекладах, так само дублювалися російською мовою фільми українських режисерів. З української освіти, науки, культури витіснялося все, що, за улюбленим висловом М. Суслєва, “роз’єднувало народи”.

«Українцям підмінювали історичну пам’ять, національну свідомість, мову, пропонуючи натомість ідею панівної нації, російську мову та культуру, кар’єрні перспективи, — пише сучасний дослідник І. В. Діак у монографії “Україна — Росія”. — Лише ті, хто погоджувався на це, ставав не просто “людьми двох націй”, але й змінював в паспортах національність, наближав своє прізвище до російського, вважався в імперії братнім українцем і політично благонадійним громадянином. Таким були відкриті службові перспективи. А інакше людина перетворювалася на “українського буржуазного націоналіста”»⁹⁵.

Свято продовжувала справу Переяслава Російська православна церква, яка ще за Петра I остаточно перетворилася в своєрідний департамент державного апарату, відірвалася від народу і зрослася з самодержавством. Фундаментом державного будівництва для російської імперської державності ХІХ — початку ХХ ст. була, як відомо, тріада “православ’я — самодержавство — народність”. Фактично відновивши в радянських умовах самодержавство, розвинувши народність в обсязі, який не був доступний Російській імперії з другої половини ХІХ ст., радянські керівники і православну церкву в другій половині ХХ ст. підпорядкували по суті великодержавним інтересам, перетворили її на ідеологічний підрозділ КПРС.

Попри всі видимі суперечності між двома релігіями — православ’ям і комунізмом, Російська православна церква у повоєнний період знайшла своє місце в системі радянської влади, утвердившись як один із державних інститутів, а згодом перетворившись на рівні підсвідомості в складову життєвого світу “совєтської людини”. Про зрощування церкви і радянської влади під проводом останньої свідчать

хоча б такі символічні факти, як визнання церковними ієрархами Сталіна “богообраним вождем воїнських і культурних сил Росії” та чотириразове нагородження патріарха Алексія I (1945—1970 рр.) ордемом Трудового Червоного Прапора.

Єднання православної церкви і радянської держави розпочалося з відомої зустрічі Й. Сталіна з вищими ієрархами РПЦ та Архієрейського собору у вересні 1943 р. За розпорядженням “вождя”, РПЦ дозволено було організувати духовну академію і духовні семінарії у всіх єпархіях, свічкові заводи та інші виробництва, видавничі центри церкви. Вищим ієрархам був наданий престижний особняк для резиденції РПЦ і мешкання, персональні урядові автомобілі, приватні дачі та ін. Держава взяла на себе зобов’язання забезпечувати їх продуктами за державними цінами. Архієреї одержали право розпоряджатися церковними коштами. Тож зрозуміло, з яких причин Архієрейський собор прийняв звернення до уряду, в якому дякував особисто Сталіна за “співчутливе ставлення” до потреб церкви і обіцяв, що служителі церкви будуть брати ще активнішу участь “в загальнонаціональному подвигу за врятування Батьківщини”.

Для зв’язку між РПЦ і урядом у 1945 р. було створено Раду в справах РПЦ (згодом — Рада у справах релігій). На практиці Рада здійснювала повний контроль над діяльністю РПЦ, зокрема цензуру всіх її видань. Очолювали її кадрові офіцери органів безпеки (КДБ). Патріархи Сергій, а згодом і Алексій I завжди випрошували дозвіл на всі церковні заходи. Рада, а не патріарх, формулювала і статут РПЦ.

Наприкінці війни Сталін санкціонував проведення у Москві Помісного собору. Діяльність Собору, який відкрився 31 січня 1945 р., досить широко висвітлювалась на сторінках центральних газет. Орган ЦК ВКП(б) газета “Правда” опублікувала 5 лютого 1945 р. не тільки повідомлення про роботу Собору, а й деякі його матеріали (зокрема промову голови Ради в справах РПЦ Г. Карпова), звернення до уряду, біографічну довідку про новообраного патріарха Московського і всієї Русі Алексія I.

У своєму виступі Г. Карпов відзначив особливі заслуги РПЦ, яка в дні тяжких випробувань “... не переривала свого зв’язку з народом, жила його потребами, сподіваннями, надіями, зробила свій внесок у загальнонародну справу”⁹⁶. Про минулі гоніння на церкву і віруючих Г. Карпов не сказав жодного слова. Навпаки, з його слів виходило так, що Жовтнева революція “звільнила Російську православну церкву від тих пут, які сковували і стісняли її внутріцерковну діяльність”⁹⁷.

Характерно, що церковні ієрархи також не згадували про минулі антицерковні кампанії. У зверненні Собору до уряду говорилось: “Собор щиросердно молить Господа про дарування нашій дорогій Вітчизні і союзним з нами країнам якнайскорішої завершальної перемоги над

фашизмом і про примноження сил, здоров'я і років життя нашому любимому Вождю Радянської Держави і Верховному Головнокомандуючому нашого славного воїнства Йосипу Віссаріоновичу Сталіну”⁹⁸. Церковні ієрархи поділяли великодержавницькі погляди Й. Сталіна на радянську імперію, схвалювали послідовну централізацію як державної, так і церковної влади. “Радянізація” РПЦ і її одержавлення здійснювалося під безпосереднім проводом Ради у справах РПЦ.

“Відновлена патріархія, — пише сучасний російський історик, професор Б.Соколов, — і в більш ліберальний період ... підтримувала всі заходи радянської влади у внутрішній і зовнішній політиці, навіть якщо вони суперечили не тільки християнським заповідям, а й один одному. Жодного слова осуду не було ні з приводу радянських вторгнень в Угорщину, Чехословаччину, Афганістан, ні у зв'язку з розстрілом робітників у Новочеркаську в 1962 р., ні після знищення корейського авіалайнера в 1983 ...”⁹⁹.

Навіть всередині РПЦ найганебніші акції щодо релігії і церкви здійснювалися нерідко руками її конформістського керівництва. І це аргументовано доводить у своїй монографії дослідниця даного питання Л. Алексєєва¹⁰⁰. Участь у пропагандистських кампаніях була тією ціною, яку церковні власті платили за можливість виконувати свій пастирський обов'язок і турбуватися про душі віруючих.

Поворот у ставленні партійно-радянського керівництва до Російської православної церкви був продиктований необхідністю зміцнення і консолідації “інтернаціональних” сил всередині СРСР. І РПЦ стала важливим інструментом такої консолідації. Сповідуючи ідею російської єдності, єдності території СРСР, єдиної мови, культури і церкви, вона послідовно виконувала роль каталізатора й цементуючого компонента радянського суспільства. Наполегливо культивувала вона й російські духовні цінності, російську національну ідею, оберігаючи “свою” канонічну територію від будь-яких сепаратистських впливів. І церковна, і світська влада СРСР цілком усвідомлювала роль релігійного чинника в державному розвитку — цьому їх учив світовий історичний досвід. Адже Велика Британія як світова імперія постала значною мірою завдяки виникненню окремої від Ватикану англіканської церкви. Вирішальну роль відіграла церква у звільненні Болгарії з-під османського поневолення. Наявність власних церков забезпечило грузинський та вірменський народи від асиміляції в умовах іноземного панування.

Російська православна церква завжди противилася відродженню українського автокефального руху, можливості створення Української помісної православної церкви. Так було на початку ХХ ст., в 1917—1920-ті рр., у повоєнний період. Документи свідчать, що в 1954 р. серед керівництва українського екзархату РПЦ не виключалась можливість відокремлення від Російської православної і ство-

рення єдиної незалежної української церкви¹⁰¹. У 60—90-ті рр. ХХ ст. боротьба за українську автокефалію тісно пов’язана з іменем митрополита, а згодом патріарха Філарета. Ще в 1960-ті рр. було порушено питання про видання Біблії, Молитвослова та іншої богословської літератури українською мовою, перекладачем якої був Філарет, точилися розмови про українську автокефалію. Реальні ж кроки в цьому напрямку були здійснені в другій половині 80-х — на початку 90-х рр. при агресивному спротиві РПЦ.

Російська православна церква постійно турбувалася про розширення зони свого впливу. В цьому вона досягла в повоєнний період значних успіхів, у тому числі і в Україні. Своєї мети вона досягала завдяки за допомогою світської влади і її адміністративно-силових можливостей.

Радянський режим, будучи атеїстичним за своєю природою, на практиці проводив лінію, спрямовану на зміцнення церковної єдності російського й українського народів під егідою Московського патріархату. Для цього зміцнювався духовно-адміністративний центр у Москві, придушувалися будь-які відцентрові рухи всередині православної церкви, робилося все для того, аби в Радянському Союзі домінуючою була єдина структура — Російська православна церква. Від війни з нею радянська влада поступово перейшла до “мирного співіснування”, а в роки Другої світової війни та післяхрущовський період — до співпраці. Комуністична партія повною мірою усвідомлювала її колосальний інтеграційний потенціал.

Розглядаючи православну церкву в радянській Україні як невід’ємну і невідокремлену частину Російської православної церкви, правлячі кола СРСР робили все, щоб вона була домінуючою конфесією на всій території України. Досягалося це традиційними для більшовицької системи шляхами, способами і методами. Так, приєднання Західної України до СРСР відразу гостро поставило питання про доцільність існування на її території Української греко-католицької церкви, традиційної для регіону, звичної для місцевого населення з виразним національним забарвленням, церкви, яка протягом кількох століть сприяла збереженню української ідентичності, виступала натхненником національно-визвольної боротьби.

До встановлення радянської влади на західноукраїнських землях УГКЦ об’єднувала понад 5 млн віруючих. Вона складалася з 3040 парафій і 4440 церков, духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл, 127 монастирів. Очолював її митрополит, якому підлягали 10 єпископів і 2950 священників. Крім них було 520 ієромонахів, 1090 монахинь, 540 семінаристів. З поверненням радянської влади церква вживала активних заходів до порозуміння з нею. Однак Російська православна церква розраховувала на цю територію.

Прямим актом Московської патріархії в справі ліквідації УГКЦ було Послання патріарха Алексія I до уніатів Західної України, видане в 1945 р. безпосередньо після його обрання на патріарший престол. У ньому висловлювалась радість з приводу нарешті досягнутого возз'єднання історичних російських територій і одночасно печаль про те, що не возносяться спільні вдячні молитви Богу за це возз'єднання, бо західні брати належать до іншої віри, “відторгнуті від своєї Матері — Російської православної церкви”. “Молимо вас, браття..., — закликав патріарх, — порвіть зв'язки з Ватиканом, який веде вас у п'їтму і духовне падіння своїми ересями... Поспішіть повернутися в лоно вашої істинної Матері — Російської православної церкви”¹⁰².

РПЦ спільно з владою “освоювали” західноукраїнські землі. Уже в березні 1945 р. відповідними органами була підготовлена детальна інструкція про ліквідацію УГКЦ, схвалена Й. Сталіним. Слідом за нею у квітні 1945 р. спочатку в газетах “Радянська Україна” та “Вільна Україна”, а згодом у всіх республіканських і обласних газетах з'явилася стаття за підписом В. Росовича (псевдонім Я. Галагана) під назвою “З хрестом чи ножем”, яка містила гострі нападки на уніатів. Того ж місяця були заарештовані єпископи на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Всім їм було запропоновано “добровільно возз'єднатися” з РПЦ. “Удар, який ми нанесли Сліпому, виявився дуже вдалим, — заявив М. Хрущов 16 липня 1945 р. на нараді секретарів обкомів партії, начальників НКВС і НКДБ західних областей України. — Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священників, які переходять від уніатства до православної віри”¹⁰³. Далі відповідні органи влади розпочали заарештовувати провідних діячів УГКЦ і засилати їх до Сибіру. За короткий час було закрито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, а також заарештовано близько 1 тис. служителів культу. До лютого 1946 р. із 1270 уніатських священників, які перебували ще на свободі, 997 через страх перед репресіями підписали прохання про приєднання їх до православної церкви¹⁰⁴.

У 1946 р. відбувся закритий судовий процес над греко-католицькими ієрархами на чолі з митрополитом Й. Сліпим. (Митрополит був засуджений на 8 років примусових робіт, однак пробув в ув'язненні аж до 1963 р.) Тоді ж, у 1946 р., як відомо, у Львові було скликано неканонічний Собор із “назначенців”, який під тиском влади прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив з Римом і підпорядкування греко-католиків Російській православної церкві. Собор висловив подяку “державним мужам великого Радянського Союзу і Української держави” за визволення від фашизму і засвідчив “незламну вірність своїй Батьківщині”¹⁰⁵.

За подібним сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. 15 священників мукачівської єпархії було вислано до Сибіру, трьох убито, а 36 втекли за кордон. Зрештою, всі греко-католицькі церкви закрили, а 50 священників засудили на різні строки ув’язнення. Наслідком цих дій було проголошення в серпні 1949 р. Московським патріархом “добровільного возз’єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою”.

Західноукраїнське населення важко сприймало православ’я, яке насаджувалося насильницьким шляхом, до того ж атеїстичною державою. В очах національно налаштованих західних українців воно справедливо ототожнювалося з русифікацією. Уніатство ж сприймалося ними — і не лише уніатами, а й багатьма свідомими українцями-православними, як національна українська релігія, гонима за своє українство¹⁰⁶.

Однак, підтримуване владою, російське православ’я поступово утверджувалося на території Західної України. Впродовж десяти років, з 1946 по 1956, в регіоні у православ’я було “переорієнтовано” 2959 греко-католицьких храмів з 3147, 1241 священник з 1832. Як повідомляв голова Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР В. Карпов, близько 230 парафій, що не дали згоди на возз’єднання, в адміністративному порядку розпускались, а духовенство, яке не підтримало рішень Львівського та Ужгородського соборів — заарештовувалось, засуджувалось, або ж, у кращому випадку, позбавлялось парафій¹⁰⁷.

Так утворювався не тільки спільний, а й єдиний церковний простір між Україною і Росією, який потім ретельно підтримувався і зміцнювався церковною і світською (радянською) владою. Українців і росіян церква ретельно навчала, що вони — єдине ціле, в них єдина держава, єдина віра, єдина мова і культура.

Традиційно уніфікаційну роль виконували в повоєнний період засоби масової інформації, преса. Головні інформаційні центри України знаходилися, зрозуміло, в містах, які переважно були зрусифіковані. Тож україномовні газети і журнали, радіо- і телепередачі готували працівники, відірвані від українського мовного оточення. До того ж у міста надходила у великій кількості центральна загальносоюзна російськомовна і російська преса, яку ставили за взірєць для української періодики. До неї разом з ідеологічними штампами і стандартами переносились і лінгвістичні російські норми, слова і граматичні форми.

Неухильно зростали обсяги російськомовних радіо- і телепередач. Позбавлені природної підтримки власне національного оточення, творці української газетно-журнальної мови, мови радіо і телебачення наповнювали її русизмами і зрусифікованими словами-покручами, поширювали типово російські фразеологізми, логічні конструкції, синтаксичні й морфологічні традиції. Калькування з російської

знебарвлювало українську мову, позбавляло її унікальності. Уніфікація українського словника, який все більше ставав, за вдалим висловом 30-х рр. академіка А. Кримського, “російсько-російським”, призводила до збіднення мови, бо з неї вилучалися суто національні форми.

В результаті такої політики страждали обидві мови: російська шаблонізувалася, уніфікувалася, українська ж деформувалась під потужним російським впливом. Така двомовна мовотворчість набувала деструктивного характеру і в суспільстві, і в мові, тому що дистанціювала широку українську громадськість не тільки від творення мови, а й від участі в громадсько-політичному і культурному житті. Російська мова впливала не тільки через фактичну перевагу російської культури в міському середовищі, а ще й тому, що саме в Росії містились найбільші і наймогутніші інформаційні центри. Всі новини подавалися російською мовою, поширювалися за одним шаблоном усім інформаційним структурам, від яких вимагали лише точного передруку отриманої інформації без жодних змін і заміни. Робилося все, аби “відзвичаїти український етнос від себе самого, а відтак безболісно всмоктати його, розпорошеного до атомарного стану, в пилово хмару “нової історичної спільності”¹⁰⁸.

Наслідком цілеспрямованої національної політики Комуністичної партії в повоєнний період щодо розвитку українсько-російських взаємин стало дальше заглиблення України у євразійський політичний та економічний простір, поглиблення стану її всебічної залежності. Об’єктивні інтеграційні процеси за умов тотального одержавлення набули спотвореного характеру. Тривала надцентралізація вела до втрати українським суспільством гнучкості і динамічності, мобільності, здатності до саморегулювання та самоврядування.

Хоча окремі сучасні історики й політологи і пишуть про те, що в Радянському Союзі будь-які глобальні проекти здійснювалися на основі альянсу великоруського й українського народів¹⁰⁹, насправді це було не зовсім так. Обидва ці народи ніколи не виступали в російській історичній традиції і політиці як рівносуб’єктні. Український народ розглядався, як підкреслювалося, переважно як частина великого російського народу, і стосунки між ними будувалися шляхом підпорядкованого й асимільованого використання сил і потенцій українського народу для загальноімперських цілей. Українців використовували, як зазначалося, не стільки як імпероформуєчий етнос, скільки як пасивний імперонаповнюєчий та імпероутримуючий. Саме тому українців так активно розселяли по всій імперії — від російського Нечорнозем’я до Далекого Сходу. Депортації, висилки, армія, будови п’ятирічок, освоєння цілини, нафтогазових родовищ, будівництво БАМу та ін. стали основними каналами зміцнення імперських устоїв і порядку.

На нові землі українці несли свої методи господарювання, свій спосіб мислення і поведінки, свою кухню, свої традиції і звичаї, своє

ставлення до землі й оточуючого світу. Все це сприяло зміцненню імперських позицій, бо здебільшого не збіднювало, а збагачувало навколишній світ, однак частіше всього було згубним для самих українців, які поступово розчинялися в інонаціональному середовищі. До того ж, відтік пасіонарних мігрантів з України в Росію й інші республіки значно послаблював суто український соціальний, технологічний і культурний потенціал. Тож твердити, що росіяни і українці на рівних творили імперію, що Радянський Союз — спільний російсько-український політичний проект, є щонайменше некоректно. Українці не були будівничими імперії, вони були її будівельним матеріалом. Інструментом, засобом зміцнення, адже надмірне розширення підпорядкованих територій унеможливило ефективний контроль над ними з боку однієї Росії.

Стрижнем СРСР була Росія, відповідно влада маніпулювала і становищем, призначенням російського народу. Теза про “триєдиний російський народ” покликана була виправдати асиміляцію українців і білорусів, використавши їхній потенціал для зміцнення імперії. Вона не витримує критики хоча б з тієї точки зору, що розглядається як історична даність, як щось незмінне, метафізичне, спрямоване в минуле, а не в сучасне і майбутнє. Вона суперечить логіці історичного процесу, його діалектиці.

Русифікація України, уніфікація культурного життя в радянські часи більше, ніж в минулому, послаблювали Радянський Союз як імперське утворення, бо знижували поріг його цивілізованості і культури, посилювали закритість радянського суспільства і його відірваність, відстороненість від зовнішнього світу. Тому що зазначені вище імперські заходи послаблювали волю до власного розвитку, посилювали орієнтацію на чужу національну ідею, знижували якісні показники світогляду і духовно-вольових якостей свого народу. Дегероїзація і денационалізація української історії і наповнення її негативними рисами і характеристиками сприяли формуванню покоління “радянських українців” — субпасіонарних носіїв негероїчної ментальності. Повоєнна радянська Україна посилювала процес її перетворення із суб’єкта певної політичної і культурної активності в об’єкт зовнішнього впливу, що приречило її на провінційне існування і екстенсивний шлях розвитку. Україна була викинута, по суті, на маргінес радянської історії. До неї не мало відношення таке поняття, як “Центр”, з часом воно віддалялося від неї, а за Україною закріплювалися інші поняття — “основна житниця” СРСР, “всесоюзна кочегарка”, “кадровий резерв”, “всесоюзна здравниця”.

Курс на розчинення народів СРСР в радянсько-російському просторі був згубним не тільки для них, а й для Росії та російського народу. Досліджуючи еволюцію російської національної свідомості в ХХ

ст., відомий англійський вчений-політолог, історик-славіст, знавець історії країн Східної Європи Дж. Хоскінг звертається до досвіду світової історії. В своїй праці “Россия: народ и империя (1552—1917)” він пише: «Після Першої світової війни турки відділилися від Османської імперії, в якій формально, але не фактично, займали становище головної національності, відмовились від універсальної доктрини ісламу (в крайньому разі, в її політичному вираженні) і утворили власну національну державу під керівництвом Кемалю Ататюрка. Росіяни вчинили якраз навпаки: після зруйнування Російської імперії не створили національної держави, але під керівництвом Леніна відтворили імперію під прапором ще більш всезагальної універсальної доктрини. В 1922 році, в рік утворення нової Туреччини, Росія стала частиною Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що являв собою в певному сенсі нову іпостась Російської імперії, але не мав у назві навіть слова “Росія”»¹¹⁰.

Російська Федерація була найбільшою республікою в Радянському Союзі, але формально вона була позбавлена можливості мати органи своєї власне російської самоорганізації, внутрісоюзну державність: не мала власної, окремої від Союзу столиці, свого радіо і телебачення, своєї Академії наук, своєї Комуністичної партії. Вона не була чітко окресленим національно-територіальним і територіально-адміністративним утворенням. Простір, унікальний за протяжністю, ступенем соціально-економічної і етнічної диференціації населення, мав доволі розмиту структуру і таке ж цивілізаційне життя. Російська Федерація не мала того національно-державного статусу, яким володіли інші союзні республіки. В суспільній думці Росії не існувало суспільно визнаних концепцій щодо контурів власних природних кордонів, власних масштабів. Доволі розмитими уявлялись межі такого “цивілізаційного матеріалу”, як історія, культура, господарство. Росія була основним матеріалом та інструментом в руках комуністичного режиму для побудови нової спільності — Союзу РСР.

І Україна, і Росія не були суб'єктами міжнародного права, хоча Україна з 1945 р. — член Організації Об'єднаних Націй. Росія формально — ні. Однак СРСР, як відомо, уособлювала Росія, яка була його основою, ядром. Російські національні інститути були розчинені в імперських радянських. Статус Російської Федерації був штучно підмінений радянським національним централізмом з його основними конструкціями — КПРС, КДБ, МВС і армія. Етнічні росіяни домінували не тільки в силових структурах, а і в партійних органах.

СРСР з самого початку був асиметричною федерацією, утвореною за власним баченням і розумінням її архітектора — Й. Сталіна. З роками ця асиметрія згладжувалася, зокрема зовнішні її ознаки, а внутрішня напруга наростала. Напередодні прийняття нової Консти-

туції СРСР (1977 р.) Л. Брежнєв ініціював серію законів щодо зміцнення СРСР, надавши національним російським автономним республікам вагомі політичні й господарчі привілеї порівняно з власне російськими агроіндустріальними районами.

Стратегічний розвиток радянського військово-промислового комплексу і виробництва у 70—80-ті рр. планувався, виходячи із поділу країни на 18 крупних економічних районів. Республіканські кордони фактично були відсутні, принаймні до уваги не брались, що в перспективі реально загрожувало самому існуванню національних республік.

Комуністична партія в своїй суспільно-політичній практиці послідовно керувалась великоруською традицією, домінантою якої від часу Переяславської угоди був згадуваний принцип централізму та викорінення будь-яких проявів “національного сепаратизму”. Радянська політична еліта, представлена здебільшого росіянами, виходила з того, що на території СРСР, від Карпат до Тихого океану, живе єдиний російський народ, який розмовляє єдиною російською мовою, має єдині історичні традиції. У 1989 р. навіть М. Горбачов, Генеральний секретар ЦК КПРС, змушений був визнати: «Ми не можемо, не маємо права відійти від визнання тієї беззаперечної істини, що ... насаджування під виглядом федерації жорстко централізованої держави найтяжчим чином відбилося на характері взаємовідносин націй і народностей Радянського Союзу, на їхніх настроях. В результаті цього була серйозно скомпрометована сама ідея федерації. В широких прошарках населення, особливо союзних республік, посіяні зерна недовіри і упередженості до центральної влади, до важкої “руки Москви”»¹¹¹.

Пануючі в суспільстві ідеологічні установки гальмували розвиток культури і духовності всіх народів СРСР, у тому числі й російського, збіднювали його мову. Руйнувалися історичні центри багатьох російських міст, безжалісно підривалися і зносились православні святині, винищувалися шедеври національного мистецтва. Зусилля росіян були спрямовані не стільки на власний розвиток, скільки на зміцнення загальносоюзних структур. Корінна російська спадщина, хоч і лежала в основі радянської культури і державності, була затінена, відсунута на другий план, бо будівництво союзної держави зробило необхідним запозичення культурних цінностей і етики неросійських народів. І важко не погодитись з думкою видатного грузинського філософа М. Мамардашвілі, який у червні 1989 р. в інтерв’ю газеті “Заря Востока” зазначив, що російсько-радянська імперія є “засобом російського народу”. Росіяни живуть не краще, ніж інші народи СРСР, сказав М. Мамардашвілі і продовжив: “Російський народ може бути навіть більше пригніченим, але в уяві інших народів причини цього гніту переносяться на нього самого в силу непроясненості і те-

многи його почуттів, в силу властивого йому заперечення індивідуальних начал культури і побуту, інстинктивного зашкарублого заперечення всього іноземного, західного і — найголовніше — його податливості цій машині, в силу відсутності в ньому імунітету проти дії тоталітарних структур свідомості”¹¹².

В радянський період своєї історії російський народ, як і український та інші, інтенсивно втрачав власну ідентичність. Згубні процеси не одне століття підточували здоровий організм російського суспільства. В умовах більшовицького режиму ситуація особливо загострилася, а в другій половині ХХ ст. набрала просто загрозливого характеру. Влада прагнула всіма силами утримати Росію в русі по традиційному для неї шляху. “Більшовицький режим в Росії стверджує, що розпрощався з минулим Росії повністю, якщо не в дрібних, несуттєвих деталях, то, в крайньому разі, в усьому основному, головному, — писав відомий англійський історик А. Тойнбі. — І Захід готовий був вірити, що більшовики, дійсно, роблять те, що говорять. Ми вірили і боялись. Однак, якщо подумати, починаєш розуміти, що не так-то просто відректися від власної спадщини. Коли ми відкидаємо минуле, воно ненароком повертається до нас у ледь завуальованій формі”¹¹³.

Органічну єдність Росії “нової” і Росії старої підкреслював і академік Ю. Афанасьєв: “Є очевидним, що Жовтень був способом закріплення традиціоналізму і консерватизму, а не розривом зі старим ради становлення нового”¹¹⁴.

Вдало назвав одну із своїх статей російський публіцист Г. Лисичкін “Россию истощает имперский вирус”. Саме так, Росію обезсилувало імперське становище, імперська ідея, імперське мислення, імперська ідентичність, постійна тяга до статусу наддержави, її зміцнення та розширення. В результаті Росія в ХХ ст. розвивалася за тією схемою, що і в ХІХ ст., суть якої доволі чітко означив у свій час історик В. Ключевський: “Держава пухла, а народ хирів”. Комуністична диктатура загубила зародки російської громадянськості, а разом з ними і почуття спільності нації. На кінець 80-х рр. понад 25 млн росіян опинилися за межами власної етнічної території, втрачаючи власну ідентичність і набуваючи поступово нових рис і якостей, позначених місцевими традиціями і звичаями. “Неясність національної ідеї і ослаблення відчуття загальнонаціональної єдності привело до трагічних наслідків — повалення вікових устоїв народного життя, загибелі мільйонів людей, руйнування російської державності, яка існувала три чверті століття у формі Союзу РСР”, — так кваліфікують нині московські вчені радянський період російської історії.

Інтернаціоналізм, який широко пропагувався в СРСР, носив по суті штучний характер, був неприродним, “поверхневим”, поклика-

ним обслуговувати процес загальної денаціоналізації. В реальному житті успішно діяв інститут “старшого брата”. Міжнаціональні стосунки будувались часто за принципом господаря і підопічного. Такий тип “інтернаціоналізму” був принципово відмінним від справжнього, щирого інтернаціоналізму, який всюди (і в Україні, і в Росії) був природною основою повсякденних відносин між простими людьми всіх національностей, що протягом тривалого часу проживали разом, працювали, воювали, служили в армії, вступали у змішані шлюби, виховували дітей.

Особистісний розвиток повоєнних поколінь радянських людей різних національностей відбувався при потужному впливові державних і громадських інститутів. Серед широких мас населення культивувалося і насаджувалося (як норма життя) правило, за яким інтереси колективу завжди були вище інтересів особистості. Нова історична спільність (радянський народ) колективізувала й розчиняла в собі “я” кожного громадянина, формуючи “советську людину”. Пропаганда радянського способу життя, суспільних відносин, братньої взаємодопомоги трудящим інших країн — усе це накладало свій специфічний відбиток, який виявлявся в тому, що особистості як такої, індивідуальності в радянському суспільстві не могло існувати. Життя в людей було життям колективним, воно сприймало індивідуалізм, як щось чуже і неприйнятне. Особистості, тим більше індивідуалісти, ставали ізгоями, вони не відповідали генеральній лінії партії, а тому піддавалися всілякій обструкції. Існувало багато способів тиску і впливу на таких людей.

Під тиском держави деформувалася мораль суспільства та індивіда. В суспільстві широко розквітли корупція, бюрократія. Радянська імперія поступово перетворювалася на країну парадоксів та відвертого абсурду, де постійними були лише “тимчасові труднощі”. Хоча зовні все було ніби пристойно — зближувалися нації, міцніла дружба народів і зростав їх добробут. “Советська” людина була дзеркальним відображенням суспільного середовища, в якому існувала. І не тільки продуктом радянської епохи. На думку видатного російського філософа Г. Федотова, її формування почалося не з пострілу “Аврори” в 1917 р., а з моменту закорінення татарського варіанту східної деспотії у Московському царстві: “Нова радянська людина не стільки виліплена в марксистській школі, скільки вилізла на світ божий із Московського царства”¹¹⁵.

Українські дослідники виділяють кілька засадничих рис, які характеризують “советську людину” — представника “нової історичної спільності”. Г. Грабович серед основних називає “публічну безвідповідальність”, О. Забужко — “безмовність”, “ментальну кастрованість”, С. Грабовський підкреслює “відокремлення думки від дії”, або ж “розрив між словом і ділом”. “Слово виступає певним ритуаль-

ним жестом, покликаним магічним чином заспокоїти можливі збурення у соціальній дійсності, — пише С. Грабовський у статті «“Советська людина” як культурно-антропологічний тип», — тим часом, “правильно” висловившись, можна діяти згідно з власними інтересами, які можуть докорінно розходитися зі словами. Власне, таку розбіжність може зафіксувати тільки людина з раціональними настановами. Для особи ж, що перебуває “всередині” відповідного міфу, розбіжності немає”¹¹⁶. Для “советських людей” характерним було міфологічне сприйняття світу, усталена й чітко структурована пояснювальна схема й логіка всього в ньому.

Комуністичні ідеали з часом все більше відривалися від реальної дійсності і як ідеали зовнішнього, штучного світу не сприяли соціальній індивідуалізації людини. Людина не була вільною. Вона була продуктом тоталітарного суспільства, де вільний громадянин, як такий, не міг бути присутнім. “Советська людина”, будучи “прозорою” для влади, навчилася, звикла відчувати себе частиною суспільства, частиною соціальної системи, “гвинтиком”. Правда, за це вона одержувала певну підтримку і впевненість у своїй безпеці і в своєму майбутньому. Слідування встановленим правилам гарантувало людині уніфікований мінімум одержання освіти, місця роботи, мінімально необхідних благ для життя, виховання дітей. Вона вже звикла до роздвоєності життя і сама формувалася з подвійним дном: з одного боку, природна, національна ментальність, з іншого — насаджувана, радянська.

У справі створення “советської людини” комуністичний лад в СРСР просунувся значно далі, ніж у справі створення “нової історичної спільності” — соціальної нації. Більшовицька національна політика освячувала і підтримувала явні відмінності в національно-державному устрої народів, їхньому становищі в складі союзної держави. Відмінності ці були результатом не стільки самовизначення, скільки волонтаристських рішень всесильного Центру. Якому народові, в яких межах, коли і яке національно-державне утворення дати або ліквідувати, вирішував Центр, керуючись здебільшого древнім принципом правителів багатонародних держав “розділяй і владарюй”. Неадекватний підхід до національних цінностей російського й інших народів СРСР не міг привести до реалізації ідеї побудови загальнодержавної спільності людей¹¹⁷.

“Нова історична спільність”, радянська за формою і російська за змістом, винайдена партійною пропагандою, цілком може бути зарахована до категорії так званих buzz words — ефектних висловів, покликаних створити адресний “семантичний шум”. Вона постала міфом, що підводив теоретичну основу під процес денационалізації народів СРСР. Серед інших відомих науці спільностей радянська проголошувалася вищою і зрілішою. Це була прожектерська спроба поставити насильно створену і підтримувану єдність громадян СРСР в один ряд з природньо-історичними спільностями світового рівня.